

nemaju tako oštre paradigmatško-modelske obrise u teorijskoj praksi socijalnih znanosti. Ali promjene na koje upozoravaju postmodernisti nisu zanemarive. Promijenio se ideološki kontekst socijalnih znanosti, i to je ono što Hollinger smatra nepobitnim. Socijalni znanstvenik više ne može biti »legislator« već samo »interpret« socijalne zbilje. Poziv intelektualaca, odnosno socijalnih znanstvenika, ne sastoji se više u tome da samouvjerenom predlažu i diktiraju rješenja za društvene probleme. Pogotovo im više ne pripada ona uloga koja se socijalno i politički očituje kao »posao revolucija«. Njihov se poziv svodi na to da slijede *ethos* prosvjetiteljstva, da se zalažu za razumijevanje »putova i vrednota slobode«, za priznavanje razlika i za maksimalno pravo svakog pojedinca da »oblikuje vlastiti život unutar zajednice«. Ne treba miješati protuprosvjetiteljsko i postmodernističko mišljenje. Protuprosvjetiteljsko je mišljenje tipično konzervativno i reakcionarno. Postmodernistička misao uglavnom teži preobrazbi društva, njegovu oslobađanju od tradicije, religije, perfekcionistačke utopije, dovršenog lika zajednice. Postmodernističko poimanje socijalnih znanosti (»socijalnoznanstvenog poziva u postmodernom svijetu«) inkompatibilno je ideologijama koje su oblikovale politički kontekst modernih socijalnih znanosti. Socijalne se znanosti, dakle, iznova moraju kontekstualizirati. Njihov se glavni zadatak sastoji u tome da rade na realističkom razumijevanju postmodernih uvjeta, što bi se moglo odrediti kao neka vrsta neoveberijanstva. Uostalom, ne živimo li u vremenu koje bi se moglo definirati kao »amerikanizacija Weberova željeznog kaveza«? Pojmovi društva, politike i zajednice moraju se rekontekstualizirati u skladu s postmodernističkim idejama pluralnosti, drugosti, diferencije. O rekontekstualizaciji ključnih pojmova sociologije, političke znanosti i povijesti ovisi »konstruktivistička perspektiva« tih znanosti. Hollinger drži da bi se ta preo-

brazba morala odraziti i na metodologiju socijalnih znanosti. Umjesto strogo »kvantitativnih tehnika«, koje teže »središnjem statusu« u socijalnim znanostima, sve je izraženija potreba metodološkog povezivanja s etnografijom, deskriptivnim postupkom, naracijom, interpretacijom, literaturom. Metodologija sve više teži »eklektičnosti i fleksibilnosti«, a to znači i onim postupcima koji su u modernoj viziji znanosti isključeni ili marginalizirani. Hollinger ne smatra da je to put u takozvani metodološki i epistemološki anarhizam jer narastajuća kompleksnost društva zahtijeva i kompleksne istraživačke (i spoznajne) metodologije. Kompleksnost postmodernog konteksta jest ono što postmodernistima daje za pravo kada tvrde da su socijalne znanosti – htjele ili ne htjele – na putu nadmašivanja prosvjetiteljsko-modernističkog konteksta. Takva tvrdnja nema ništa zajedničko sa žargonskim postmodernističkim radikalizmom.

Rade Kalanj

Norbert Elias

THE CIVILIZING PROCESS

The History of Manners & State Formation and Civilization

Oxford & Cambridge: Basil Blackwell Inc., 1994.

Dvoje je znanih autora dugo pisalo svoje knjige, u intelektualno mutnim vremenima, u desetljećima između dvaju svjetskih ratova. Oboje je dugo odlagalo trenutak objavljivanja, perfekcionistački tražeći bolje formulacije, studirajući po arhivima stare izvore, zaboravljene pjesme, pisma ili anale. Obje se knjige bave civilizacijom Zapada. Obje odbacuju dogme, istrošene sheme i preduvjerenja koja dominiraju znanošću o povijesti, sociologijom ili književnošću. Oba autora potvr-

đuju se kao bistri, vjerodostojni i pažljivi svjedočeci događajima koji su se zbivali u davnoj prošlosti. Poput strpljivog internista, koji ne vjeruje verbalnim iskazima i starim dijagnozama, i oni se ne zaustavljaju na koži događaja. Intelektualnim palpiranjem traže drugačije znakove, simbole, konstrukcije ili interpretacije: pretražuju drugu stranu povijesti. Istražuju ponašanje ljudi, manire i običaje te zakone koji su uvjetovali promjene toga ponašanja.

Minucioznošću kojom graveri srebra popunjavaju sitni vez svoje zamisli, Margaret Yourcenar pisala je **Hadrijanove memoare**. Čudesni povijesno psihološki roman na čijim stranicama oživljava nepoznata, tiha strana osobne povijesti imperatora Hadrijana, ujedno je i pristup dječjem dobu civilizacije Zapada, pristup procesu civiliziranja koje je kontemplativni imperator provodio u vremenu kada stari bogovi ležahu mrtvi a novi bog još ne bijaše rođen. Iako je pisala »samo roman«, Yourcenarova zapravo ostvaruje pristup procesu »civiliziranja« (ili za povijesni kontekst koji opisuje, preciznije govoreći, imperatorskog prosvječivanja) Rimskog carstva.

Druga knjiga, koja predstavlja njen filozofsko–sociologijski pandan, također je nastajala desetljećima. Pokazujući čudenu srodnost erudicije, sposobnost gotovo fizičke izdržljivosti istraživača i kontemplativnu nedodirljivost lojolističke samodiscipline, autor je pedantno istražio proces civiliziranja Zapada. Knjiga predstavlja sociološko djelo u kojem je središnja tema istraživanja proces civiliziranja osobe i osobnih manira u Zapadnoj Europi u razdoblju kasnog srednjeg vijeka (*courtesy*), renesanse i »klasičnog doba« (*politeness*) i modernog doba (*civilisation*). Pokazujući povezanost toga procesa s nastajanjem države i monopoliziranjem moći, autor putujući kroz vrijeme i događaje – stiže do modernog doba. Riječ je o knjizi **The Civilizing Process** Norberta Elias, prvi puta objavljenoj u dva odvojena volumena u Baselu 1939. godine pod naslo-

vom **Über den Prozess der Zivilisation**. Godine 1994. poznati izdavač Basil Blackwell objavljuje ih unutar jednog ovitka pod naslovom **The Civilizing Process**. Prvi dio knjige naslovljen je *The History of Manners*, a drugi *State Formation and Civilization*. U istog izdavača Norbert Elias objavio je i druga vrijedna djela: **Time: An Essay; The Society of Individuals; Involvement and Detachment; The Loneliness of the Dying; The Court Society** te, zajedno s E. Dunningom, **Quest for Excitement**.

Kakva je knjiga **The Civilizing Process**?

Poznata recenzentska imena poput Lewisa Cosera, Bryana Wilsona ili Richarda Senetta pišu da se radi o »najznačajnijem djelu historijske sociologije od vremena Maxa Webera do danas«; da je riječ o »modernoj klasici prvog reda«; o »hvalevrijednom pokušaju da se obuhvati društvo i individua u jedinstvenoj shemi sociološke analize«.

Vrijedi li knjiga tih i takvih pohvala? Što je novoga u sociologiju dvadesetog stoljeća donio Norbert Elias? Što o procesu civiliziranja može reći taj gospodin koji proces civiliziranja opisuje metaforom osobe koja stoji na mostu. Kodovi ponašanja se mijenjaju, rijeka protječe – ali su gibanje i pokreti veoma spori i most ostaje konstantom. Eliasov pristup predstavlja povratak širokim zahvatima u događanje povijesti. Izolirano promatranje kratkih vremenskih etapa vodi gubitku sigurnih mjerila. Tada ne znamo odgovoriti na pitanja: Što je slučajna promjena? Gdje i kako nešto napreduje? Gdje i kako nešto nazaduje? Pomiče li se europsko društvo prema standardima ponašanja, običaja i afektivnih formacija koje u svojim glavama nazivamo civiliziranim društvima ili Zapadnom civilizacijom? Tek u vidokrug povijesti, u perspektivi mnogih stoljeća, možemo odgovoriti što se doista promijenilo. Neki će reći: poneki običaj i ništa više? Drugi će tvrditi suprotno. Elias traži objektivna mjerila za takve

vrdnje. I pronalazi ih. U »crnim rupama« povijesti, u odbačenim temama filozofije, u zaboravljenim pristupima sociologije i psihologije, u krivo shvaćenim porukama javnog zdravstva i medicine. Bizarna su mjesta u kojima Elias traži objašnjenja i odgovore na pitanja zašto ljudi prihvaćaju civiliziranje. Nalazi ih: u loncu, u krevetu, u upotrebi pribora za čišćenje zuba, u uputama o čišćenju zuba, upotrebi noža i vilice, u opisima civiliziranog i neciviliziranog hoda, u etiketi, ispuhivanju nosa, ponašanju za stolom, pljuvanju i promjenama u agresivnosti. Sve što se događa od kasnog srednjeg vijeka do kasne moderne promatrano je kroz povećalo instrukcija o manirama, kriterijima dobrog ponašanja i standardima dobrog društva danas sažetim u formulama socijalno prihvatljivog ponašanja i univerzaliziranim kulturnim sloganima.

Nauči pravila (*Learn The Rules*)! Ta poruka zauzima središnje mjesto u procesu transformacija strukture individue i strukture društva. Ona postaje kodom ponašanja i sredstvom socijalne kontrole. Štovaoci naučeni, učenici civilizacijskih pravila, morali su kroz stoljeća usvojiti različite tipove instrukcija: o ponašanju za stolom (*Contenance de table*) iz trinaestog stoljeća i o Thibaultovim pravilima profinjeng govora (*De bon et de mauvais usage*) dva stoljeća kasnije; o pravilima »rafinmana« kada se radi o ispuhivanju nosa u petnaestom stoljeću (ne ispuhuj nos istom rukom kojom držiš meso!) ili sedamnaestom stoljeću (ne ispuhuj nos u servietu a da se ne nagneš izvan stola!). Učenici filozofije i zakodnevci štovatelji su Erasmusa Roterdamskog, koji u djelu *De civilitate morum puerilium* piše: »Poput Sokrata koji filozofiju spustio s neba na zemlju, tako sam i ja filozofiju doveo do igraonica i anketa«. Ta se knjiga ubrzo pretvorila u bestseller koji je doživio četrdesetak službenih izdanja prije no što je stavljen na *Index Librorum Prohibitorum* i tko zna kako »piratskih« izdanja poslije zabrane. O čemu piše Erasmus? Ako rabiš postelju s

drugim čovjekom, budi miran; ne smiješ se skidati ili ići u postelju u prisustvu bilo koje druge osobe, a iznad svega to ne smiješ raditi u prisutnosti drugog spola.

Sva su poglavlja Eliasove knjige, u kojima se do potankosti opisuje razvoj pravila o ponašanju kroz stoljeća, popraćena poglavljima komentara u kojem se analizira uloga manira u funkciji socijalne kontrole, socijalna funkcija stida, razlike između prirodnog i neprirodnog ponašanja... Tako nastaje povijesna analiza procesa stvaranja »druge čovjekove prirode« i pravila koja su nastanak te prirode pretvarala u kodove ponašanja budućih generacija.

Jednom konačno kodirana »druga čovjekova priroda« naziva se: **Savoir vivre; Good behavior; Socially acceptable behavior; Civilité; Civiltà**. Ti pojmovi u francuskoj i britanskoj tradiciji čine temelj pojma »civilizacija«. Što je sadržaj pojma »civilizacija« za Britance i Francuze? Ono što daje posebnost društvu Zapada: razina njegove tehnologije, naravno njegovih manira, razvitak njegova u znanosti utemeljenog znanja i dominirajući svjetonazor. Francuski i engleski koncept civilizacije ima kao referentni okvir političke, ekonomske, religijske ili tehničke, moralne ili socijalne činjenice.

Za razliku od britansko/francuske tradicije, njemačka tradicija kao pojmove koji izražavaju najviše društvene vrijednosti identificira: **kultiviert, kulturell i Kultur**. Za Nijemce koncept kulture ima svoj referentni okvir u intelektualnim, artističkim i religijskim činjenicama.

Po čemu se razlikuje Eliasova metoda interpretacije povijesnih promjena od tumačenja inih socioloških pristupa i škola? Pripadnici različitih društvenih skupina, različitih nacija ili rasa iskazuju različito ponašanje. I unutar sociološkog »treninga« naučeni smo da te činjenice uzimamo »evidentnim«. Njihovo objašnjenje moguće je samo kroz studije koje su orijentirane na dugoročno praćenje socijalnih promjena, na sociogenezu i razvoj

socijalnih formacija. Elias taj pristup, koji prepoznajemo kao njegovu metodu, naziva sociogenezom i psihogenezom ljudskog ponašanja. On oživljuje interes za praćenjem promjena u velikim socijalnim formacijama koji je nestao iz sociologije dvadesetog stoljeća. Zašto? Koncepti dugoročnog razvoja nastali su u devetnaestom stoljeću kao rezultat istraživanja ljudi poput Comtea, Spencera, Marxa, Hobhousea. Prema Eliasovu mišljenju, u svih navedenih autora hipoteze su bile primarno determinirane političkim i filozofskim idealima, a tek sekundarno relacijom tih ideala prema činjenicama. Jedno od središnjih uvjerenja bilo je i ono o razvoju društva koji nužno vodi u pravcu boljitka i progressa. S druge strane stajali su oni koji su se opirali industrijalizaciji i socijalnim transformacijama, oni koji su nastojali očuvati naslijeđe, koji su vjerovali u ideale bolje prošlosti. Zbor socioloških glasova devetnaestog stoljeća pjevao je pjesme o boljoj prošlosti ili boljoj budućnosti. Zbog toga su mnoge radove navedenih sociologa, a koji su se temeljili uglavnom (ili samo) ne dobroj vjeri, odbacili autori dvadesetog stoljeća. Sociološki interes pomaknuo se od istraživanja dugoročnih procesa prema istraživanju činjenica o društvu koje se smatra normalnim kada egzistira u stanju ekvilibrija i nepromjenjivosti. Nastao je koncept socijalnog sustava (*social system*). Koncepti poput strukture, norme, integracije, interpenetracije i uloge predstavljaju središnje koncepte ovoga stoljeća, koji su svoj najdublji izraz našli u radovima Parsonsa, Durkheima, Webera. Prema Eliasovu mišljenju, koncepti poput »socijalne strukture«, »socijalnog procesa« ili »socijalnog razvoja« predstavljaju artificijelne proizvode sociologa, idealno-tipske konstrukcije koje služe znanstvenicima da uvedu neki red (barem u mišljenju) u onome što se događa u stvarnosti. A ta je stvarnost shvaćena kao potpuno neuređena i nestrukturirana akumulacija apsolutno neovisnih individualnih djelatni-

ka. Poput geocentričke slike fizikalnog svijeta koja je vladala nekoć, tako se i egocentrička slika socijalnog univerzuma smješta u okruženje »crne kutije«, u okruženje Parsonsove interpretacije osobe kao zatvorenog kontejnera (*black box*). Prema njegovu mišljenju, svi navedeni pristupi apstrahiraju od dinamike ljudskih društava, od njihove geneze, njihovog karaktera koji se može razumjeti samo kroz proces. Odbacivanje devetnaestostoljetnog ideološkog razumijevanja dinamičkih aspekata društva rezultiralo je odbacivanjem ne samo ideoloških aspekata već i same potrebe za istraživanjem koncepta razvoja. Geocentrička slika svijeta sačuvana je u egocentričkoj slici društva. Geocentrička slika svijeta bila je rezultat spontane i nereflektirane samousmjerenosti čovjeka koja se i danas odražava u doživljavanju ljudi izvan okruženja prirode. Povišeni stupanj kontrole afekata razvijenih u društvu koje su pojedinci naučili bio je potreban da bi se geocentrička slika svijeta zamijenila heliocentričkom slikom svijeta. Ova potonja mnogo više odgovara činjenicama prirode, ali je emocionalno teže prihvatljiva jer čovjeka udaljuje iz središta svemira i premješta ga na jedan od brojnih planeta koji kruže oko Sunčeva središta. Proces tranzicije od pozicije koja prirodu legitimizira tradicionalnom vjerom prema poziciji koja je legitimizirana znanstvenim istraživanjima, kao i emocionalni preklap-prelom koji je ta tranzicija zahtijevala, predstavlja srž procesa civiliziranja koji istražuje Elias. Shvaćanje i prihvaćanje zakona svemirske mehanike, koji kaže da Zemlja putuje oko Sunca, pretpostavljalo je i zahtijevalo razvoj visokog stupnja emocionalne kontrole i ograničavanja spontanog osjećanja. U dobu koje zovemo modernim čovjek je »dostignuo« stupanj emocionalne »samodegradacije« koji mu omogućuje da razumije prirodu kao autonomnu sferu koja za njega ima smisao i korist tek ako je u odnosu na nju u poziciji kontrolora – posjednika objektivnog znanja. Kao

što je to opisao Oswald Spengler u djelu **Propast Zapada**, svaka kultura i civilizacija ima svoje mogućnosti samoizražavanja koje rastu, traju, propadaju i nikad se ne vraćaju. One sublimiraju životne esencije i rastu istom nesvrhovitošću kojom raste poljsko cvijeće. One pripadaju Goetheovu živom bogu prirode a ne Newtonovom mrtvom bogu prirode. Ono što opisuje Elias, to je proces sociogeneze i psihogeneze ponašanja kroz srednji vijek, renesansu i moderno doba, kroz faze koje naziva *courtesy*, *politness* i *civilization*, to je proces napuštanja Goetheova živog boga prirode u ime Newtonova mrtvog boga. Elias taj proces »deemocionalizacije Zapada« prati kroz povijest. Polazi od pretpostavke da te mijene nisu racionalno planirane, ali nisu niti rezultat kaotičnih procesa. Poreci koji su nastajali nisu bili niti dio racionalnog plana niti iracionalne stihije. Oni su rezultat interakcije između promjena u strukturi ljudskih odnosa i pratećih promjena u strukturi osobe. Elias zbog toga negira determinizam progresizma koji promatra osobu kao objekt razvoja kojemu je unaprijed određena svrha kao i biheviornalni individualizam, koji ponašanje, odlučivanje i postojanje osoba promatra kao apsolutno neovisno o drugima. Oba determinizma on promatra kao karakteristiku posebne faze u razvoju ljudskog samodoživljavanja. *Image* osobe kao zatvorenog sustava, crne kutije, zatvorenog kontejnera, Elias nadomješta idejom otvorenog karaktera koji posjeduje veći ili manji stupanj autonomije u odnosu na druge ljude i koji je temeljno ovisan o drugim ljudima. Mreža međuovisnosti jest ono što ih određuje. Ta mreža čini *nexus* Eliasovih **gi uracija**. Ovisnost ljudi jednih o drugima, koja se rađa kroz procese socijalnog učenja, obrazovanja, socijalizacije, i socijano generiranih uzajamnih potreba stvara pluralitet figuracija. Figuracije su skupine ljudskih zajednica koje stoje u različitim stupnjevima međuovisnosti. Taj pojam, prema Eliasovu mišljenju, mnogo preciznije opi-

suje unutrašnje odnose u društvu nego zamisli individua bez društva ili društva bez individua. Što su figuracije, figurativno govoreći? Netko može pomišljati na mazurku, menuet, polonezu, tango ili rock'n'roll. Pomisao na pokretne figure međusobno povezanih ljudi na plesnom podiju pomaže nam da zamislimo države, gradove, obitelji, ali i kapitalističke, feudalne, komunističke sustave. Kao što i male, osobne plesne figuracije počinju, mijenjaju se, zaustavljaju ili nestaju, tako se to događa i s velikim društvenim figuracijama. Kada istražuje ponašanje, manire, ili pak nastajanje monopola apsolutne moći kralja ili države, Elias prati povijesni ples figura kojima se ritam može odrediti tek njihovim dugotrajnim praćenjem kroz stoljeća. Imaginativno i metodološki se odmaknuti od ideje čovjeka kao *homo claususa* doista nije lako. Ali tek tako može se shvatiti učinak civilizacijskog procesa na promjenu strukture individue. Jednako tako nije lako razviti imaginativni potencijal istraživača koji bi bio sposoban misliti u figuracijama čije normalne karakteristike uključuju promjene »društvenog plesa« – ponekad i u potpuno neočekivanim ritmovima ili pravcima.

Norbert Elias umire u devedeset i trećoj godini života i ostavlja radove koji ga svrstavaju među velika imena sociologije i društvene misli dvadesetog stoljeća. Bio je jedan od rijetkih koji su civilizaciju u kojoj su nastali pokušali i razumjeti kroz kodove ponašanje civiliziranih ljudi. Bio je, kao što to nalaže zakon apsurdna, jedna od tragičnih žrtava te iste civilizacije Zapada. Toj je tragici, tom apsurdno i toj civilizaciji posvetio ovu čudesnu knjigu. Uspomeni na oca Hermana Eliasa i majku Sophie Elias, koje su ta civilizacija i ta kultura pretvorile u dim.

Stjepan Orešković